

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVIII. évfolyam.

Július—Augusztus.

4. füzet.

Új vallásos reformáció küszöbén.

Írta: Zoltán Sándor.

Az eszmék történelmében általánosan észlelhető jelenség, hogy a szellemi haladással párhuzamosan jár a vallásos fogalmak fokozatos tisztulása. Sőt mondhatjuk, hogy a vallásos felfogás mindig törekszik a nyert természettudományi és bölcseleti világnézet keretei közé illeszkedni s ha a hivatalos egyház ezt meg akarja akadályozni, önmaga iránt közönyösséget, majd meghasonlást és végül szemle-helyezkedést idéz elő.

A vallásos reformációkat az idézte s idézi elő, hogy a hivatalos egyház e jelenséget nem veszi észre, vagy legalább is — szemel huny előtte, mert fél a régi épület megbontásától, mivel nem egyszer saját felbomlását idézte elő. A le nem rombolt, megrepedezett falak összedülnek s maguk alá temetik azokat, kik restek voltak, vagy féltek megvizsgálni alaposan kívül-belül a házat.

A jelenkor a szellemi forrongások boszorkánykonyhája. Természettudományi, technikai, szociológiai, művészeti, irodalmi, vallási, filozófiai téren egyaránt erős harcok folynak, újabb és újabb irányok keletkeznek, melyek mind jogot tartanak arra, hogy egyedül ismertessenek el helyesnek és igaznak. E tülekedésnek végső eredményben az emberi szellem nagyobb fokú haladását, megizmosodását, az eszmék tisztulását kell előidézniök.

A minden téren észlelhető eme viaskodásoknak a nyugati kulturországokból, hol keletkeztek s teljes erővel dühöngenek, hozzánk akárhányszor csak morajlása hallszik el, mit egynémely modern apostolunk, ki talán megfordult Páris, Berlin éjjeli mulató helyein, kiszinezve, meg-

toldva tévesen félre magyaráz, egyes gondolatokat gáz- és villanyvilágításban mutat be a nagyközönségnek, melynek kevesebb érettségével, önállósággal bíró része rajong azlán oly dolgokért, melyek nem a komolyan alkotó, örök-érvényűt teremtő tehetségnek művei, hanem a szellemi kicsapongásnak, ekstravaganciának rikító rongyokba öltöztetett torzszülöttei. Különösen művészeti és vallásos téren vagyunk így.

Hazánk szülöttei közül sokan csak annyit látnak meg a nyugati vallásos mozgalmakból, hogy Franciaországban az egyházi vagyont lefoglalta az állam s szerzeteseket, apácákat eresztett világgá, régi művészi templomokat adott bérbe különböző célra, Olaszországban törvénnyel törölték el a vallástanítás kötelező voltát,¹ Németországban pedig nagyszabású egyházellenes mozgalmak vannak, melyeknek eredményeként minden évben roppant sokan lesznek felekezelnélkülivé s csatlakoznak az egyház és vallás ellen izgató monistákhoz. Ennél többet nem is akarnak meglátni, mert hát ebből könnyen leszűrhetik azt a nagyhangú kijelentést, hogy «a vallás az emberiség gyermekkorából visszamaradt babona», az egyház pedig «a társadalmi osztályok vagyon és jogi egyenlősülését gátoló intézmény». Minthogy pedig, mint Schopenhauer megmondta volt, az embereknek igen nagy része nem szeret gondolkodni, hanem megyen vakon azok után, kikről azt hiszi, hogy gondolkodnak, könnyű bombasztikus frázisokkal, cifra ruhába bujtatott elméletekkel megmételyezni a társadalmat.

Pedig lehet egyebet is meg tanulni a nyugati országok vallásos és egyházellenes mozgalmáiból.

A vallás az emberi lélek eszmei vegyületének egyik fő alkotó eleme. A legkulturáltlanabb néptől föl a műveltség legmagasabb fokán állóig az istentagadó és fanatikus hívő lelkében egyaránt megtalálhatjuk legalább a csiráját. Anynyira nem művelődhetik ember, hogy elvallástalanodjék; a vallásos érzés kihalása a lélekből mindig bizonyos irá-

¹ Olaszországban a gyermekeket csak a szülők kívánságára részesítik vallásoktatásban. Az 1909—10. évi Statisztikai évkönyv szerint 500 város közül az összes szülők kivánták 4-ben, csaknem mind 11-ben; Monzaban a szülők 40%-a, Viaroggiában 25%-a; Rómában 24%-a, 481 városban senki.

nyú szellemi és erkölcsi degeneráltságnak a jele. Egyik-másik filozófusnak, tudósnak atheizmusa sem azt bizonyítja, hogy a műveltség és atheizmus azonos fogalmak, hanem azt, mit néhai kedves emlékű tanárom, Böhm Károly e szavakkal fejezett ki egy előadásán: «Féltudás isten-tagadásra, egész tudás istenfélelemre vezet», Bacon Ferenc pedig e mondatba foglalt: *Leves gustus in philosophia movere fortasse ad atheismum, sed pleniore haustus ad religionem reducere* (De dign. I. 1). Különb'en is az atheizmus még nem jelenti a vallástalanságot, hanem csak azt, hogy az atheizmussal vádolt egyén annak a fogalomnak körülírására, megmagyarázására nem tartja jónak kora meghatározását. A kultúra alacsonyabb fokán álló népeknél találkozunk *természetes atheizmussal*, a magasabb műveltségűeknél pedig *szükségképpen atheizmussal*, de egyik jelenség sem nevezhető vallástalanságnak.

Az egyházakat szokták általában a különböző vallásos felfogások letéteményesének tartani s ezért sokan összezavarják a vallás és egyház fogalmát. Innen származik gyakran az egyház- és vallásellenes mozgalmak kölcsönös felcserélése. és félreértése. Akárhányszor hallunk beszélni vallásellenes mozgalmakról, mikor tulajdonképpen csak egyház elleni föllépésről van szó. A 16. század nagy vallásos reformációja is eredetileg a pápai egyház ellen indult mozgalom volt. Luther nem akart új vallásfelekezetet alkotni, hanem a római egyházban levő súlyos visszaéléseket akarta megszüntetni. A régi forma hibáin akart javítani és sejtelve sem volt arról, mi föllépése után következni fog. Jézus sem akarta a törvényt és prófétákat eltörölni, hanem éppen betölteni.

A vallás sohasem valamely egyház tulajdona, hanem a *népek lelkében élő érzelem*, Bousset göttingeni professzor szavai szerint «das Herz einer Nation» (Das Wesen der Religion, S. 99.). Az egyház csak a különböző korok vallásos felfogásának dogmákban kifejeződött reliquiáit őrző társadalmi-történelmi intézmény, mely ha az újabb szellemi áramlatok hatása alatt keletkezett vallásos nézet és gondolkodás előtt bezárja kapuit, megkezdődik ellene rögtön a harc — a vallás nevében.

Ezt lehet megtanulni a *pleniores haustus* alkalmazásával a nyugati országok vallásos mozgalmából, melyeket sokszor nagyon ferde beállításban mutatnak be a *leves gustus* elvét követők.

A fennebb említett here folyik a hivatalos egyházak és magasabb vallásos ideálokért hevülők között a nyugati országokban s így Németországban is, mely 1917-ben nagy szabású ünnepségeket akar rendezni az 1517-ben megindult német reformáció emlékére. Ki tudja, vajjon ez év nem fogja-e egy újabb vallásos reformációnak hajnalát hozni a német protestáns egyházra, hiszen maguk az ortodoxusok is látják, tudják, hogy a mostani egyházi állapotok jelenlegi alakjukban fenn nem tarthatók. Hogy be kell következni egy új átalakulásnak, mindenki érzi s a legósdíbb felfogású német egyházi írók is elismerik, hogy az egyházban uralkodó szellemi vajudásnak valamit szülni kell s aggódva néznek a jövő elé.

A művelt nagyközönség vallásos érzülete ellentétbe került a hivatalos hittan tanításaival. Világhírű tudósok, filozófusok gondolatai az iskolák és ismeretterjesztő előadások útján a nép széles rétegeinek lelkületéig jutottak és egészen átalakították gondolatvilágát, lévén a német népnek utánozni való jó tulajdonsága, hogy tanulni, gondolkodni szeret még 70—80 esztendőskorában is és közömbösen semmiféle szellemi mozgalom iránt nem viselkedik, hanem a legnagyobbfokú érdeklődéssel, különösen midőn nemzeti érzületéről vagy vele összefüggő eseményekről van szó.

A mostani vallásos mozgalmak eredetét messzire vissza lehetne vezetni, azonban nem célozom egy hosszú történelmi fejlődést mutatni be, hanem csak vázlatos képét adni ama mozgalmak mostani alakjának. Ha mégis kutatjuk okait, könnyen feltalálhatjuk azokban a változásokban, melyeken a filozófia a múlt században átment s különösen a természettudományok nagy mértékű haladásában s az ezzel párhuzamosan kifejlődött természetbölcseletben, valamint a biblia-kutatás eredményeiben.

Az 50—60-as években dühöngő materiálizmus, a Haeccekel természetbölcseleti felfogásán épült monizmus olcsó

könyvek, röpiratok, nyilvános vitalkozással egybekötött előadások segítségével ismertekké lettek a nép műveltebb rétegeiben és szociálista eszmékkel párosulva lassanként egyház iránti közönyösséget vagy éppen ellenséges indulatot váltottak ki sok lélekben. Hogy azonban ez nem irányult a valódi értelemben vett vallás ellen, mutatja, hogy e mozgalmak eredeti megindítóinál, a materiálistáknál is találunk olyan kijelentéseket, melyek szükségesnek tartják valamely szabadelvűbb, tisztább felfogást hirdető vallás lételét, ha egyébiránt nem, a kevesebb műveltségű néprétegek erkölcsi fegyelmezése végett (L. Büchner: Az Isten fogalma és jelentősége korunkban). A materiálista monizmus is, mely pedig eredetileg vallásellenesnek is volt nevezhető, kezd lassanként olyan vonásokat fölvenni, melyek némi tekintetben vallásos színezetűek. Volt alkalom Leipzighben Ostwaldnak magának egy előadását hallanom, melyben hosszasan fejtegette, hogy a kereszténység tulajdonképpen a monizmushoz vezető lépcső. Ime, tisztán természetbölcselmi irányzat, mely végül vallásbölcséletbe csap át.

Nem jelentéktelen az a hatás sem, melyet a lelkekre vallási tekintetben a bibliamagyarázás gyökeres átalakulása okozott. A régi babiloniai területeken végzett ásásokkal felszínre került szumir-akkád, asszir mithológiák egészen más világításba helyezték az ótestamentumnak igen tetemes részét. A «Bibel und Babel»-féle vitalkozások a kételkedés magvait szórták mindenfelé, némelyek előtt nevezetes ótestamentumi részek babiloniai hitregék silány zsidó utánzataivá törpültek; kétségbe vonták sok bibliai történetnek és személynek történelmi valóságát, Mózes személye körül is viták támadtak, most mithologiai alaknak tekintették, majd epikai hősnek, mondai tárgynak s akik történelmi létet tulajdonítottak neki, azok is nagyon megtépászták. Rájárt a rúd az újszövetségre is, a kereszténység alapját tevő evangéliumok és apostoli levelek számos tanítása között szembeütnő ellentétet mutattak ki s késői célzatos betoldásnak minősítettek nem egy helyet, magára Jézusra is kimondta pl. Drews *Christus mytho-*

logie c. művében az elhamarkodott ítéletet, hogy ő nem történelmi személy, hanem mitológiai hős.

Nem csodálkozhatunk tehát, ha a természettudományi felfogás gyökeres átalakulása után bekövetkezett eme bibliamagyarázás a kevesebb intelligenciával bírók, sőt képzett egyének lelkében is azt a gyanút ébresztette fel, hogy a keresztény egyháznak minden tanítása, a vallásnak minden dogmája jóhiszemű vagy szándékos félrevezetésre, becsapásra törekvés, a biblia naiv gyermekmeséknek vagy tudákoskodó magyarázatoknak, csacsogásoknak gyűjteménye. Ezért találkozunk világi részről kezdetben valóban vallásellenes támadásokkal, melyekre egyházi részről a válasz a dogmáknak és rajtok alapuló felfogásnak védelme volt.

Az új tudománnyal telített lelkük közül kellett egy új teológus nemzedéknek előállani, hogy ez állapotok egészségesebb irányt vegyenek föl s felismerődjék, hogy vallás és egyház nem azonos fogalmak, hanem előbbi az utóbbi fölött áll s a dogmák is csak bizonyos kor vallásos nézeteinek szellemi fotografiái, de semmiesetre sem örök érvényű igazságok, mire a vallás ellen támadók az egyház ellen fordultak s itt is, ott is követelni kezdték az egyháznak korszerű újjászervezését, a dogmatizmus megszüntetését a vallás javára, a dogmák archivumba helyezését, a vallásnak élő valósággá lételét. Szóval meghozta a kor-szellem, ez a nagy mester, az egyház jogi, társadalmi, hit-tani átalakulásának szükségességét. S ez átalakulás tartja ma forrongásban Németországban a vallással törődő lelkeket. Az átalakulással járó mozgalmak egyfelől az egyház szervezeti átalakítását, másfelől pedig a merev dogmatizmus megszüntetését s a vallástanítás reformálását tűzték ki célul.

Hogy a német egyetemeken általában uralkodó szabadkutatás teológiai eredményei az egyházban nem érvényesülhetnek s a pap egyetemi tanulmányainak végzése után az evangélikus egyház keretein belül olyan helyzetbe jut, mely eddigi gondolkozásától egészen eltérő felfogást kíván tőle s követeli egyéni meggyőződésének elnémítását a dogmák tekintélyével szemben: annak oka nagyrészt a német

ev. egyház sajátos szervezetében rejlik. Nem önálló, független ez egyház, mely szabadon szabhatná meg papjainak az útát, melyen haladniuk kell, hanem az államtól függ. Az államhatalom rendelkezik vagyonával, papjaival s valószínűs gyámkodást úz felette. Neve is: Landeskirche, Staatskirche, államegyház. Jóllehet a papot minden egyházközség maga választja, de az állam örködik felette s vigyáz, nehogy predikációban, tanításaiban a 16. század hittani felfogásától nagyon el találjon térni. Hogy ez állapot milyen helyzetbe juttatja azt az ifjú papot, ki tanulmányainak végzése után valamely egyházközség élére s így az egyetem szabadságából az egyházi szolgaságba kerül, hiven eeseteli Traub Gottfried «Staatschristentum oder Volkskirche» című röpiratában: «Amit a teológus az egyetemen egyháztörténelemből tanul, kényszeríti őt, hogy mindenekelőtt a régi gyermekhitből sok mindent lerázzon magáról. Észreveszi ugyanis, hogy a valódi történelmi tudással milyen sok képzet és történelmi elbeszélés ellenkezik, mit ő addig hiszékenyen valónak vett. Később ismét konfliktusba jut. A papi hivatalban észreveszi, mily keveset törődik az egyházi tan a történelmi igazsággal. Ha igazságos akar lenni, vagy meg kell tagadnia, amit tanult, vagy kénytelen új útra térni.¹ A teológus kényszerül régi hitvallásokkal és íratokkal mint valami felsőbbbséggel számolni». És jaj, ha e felsőség előtt nem hajt térdet s ki meri mondani rólok a történelmi igazságot! Nyakába szakad az *Oberkirchenrat* (egyházi főtanács) megintése, dorgálása, ismétlődés esetén *Spruchkollegium* (egyh. tanügyi fegyelmi bíróság) elé kerül a hitűséget sértő téves tanításért s hálát adhat az Istennek, ha egy sereg gyötrő vallatás, hosszadalmas fegyelmi eljárás után nem menesztik állásából.

S mindez történik az államhatalomnak a vallás dolgaiba avatkozásával, mely beleavatkozás nem közvetlen ugyan, hanem közvetett, gondoskodás lévén arról, hogy az ilyen fegyelmi eljárás teljesen egyházi színezetű legyen s látszólag mint az egyház magánügye kezeltessék, melybe az államnak semmi beleavatkozása nincsen. Ha

¹ Érti ez alatt az egyházzal való szakítást.

azonban tudjuk, hogy Németország legvallásosabb asszonya a császárné, kinek vallásos hite a lutherizmushoz való merev ragaszkodásban merül ki, amely irtózik a modern teológiai felfogástól és ha ráemlékszünk azokra a vitatkozásokra, melyeket 1902-ben Delitzsch Frigyes Babel und Bibel c. műve felidézett s melybe Vilmos császár is beleszólt az orthodoxizmus védőjeként: könnyen beláthatjuk, hogy egyházi főméltóságokba csak »híthű« egyének juthatnak, kik készen állanak bármily eszközzel megvédeni a lutheri dogmákra épült evangélikus egyházat, sőt még attól sem rettennek vissza, hogy kémekkel ellenőriztessék a »gyanus« papokat, mit világosan mutat a névtelen följelentések nagy szerepe Jatho és Traub tanfegyelmi ügyében. S amely kéz e jelenségekben működik, az hozta létre a Jatho-üggyel kapcsolatosan hirhedtté vált Spruchkollegiumot is a régi fegyelmi bíróságok helyébe.¹ Hogy aztán a Berlinben székelő Spruchkollegium milyen elfogulatlan ítéletet hoz s milyen méltányosan jár el, semmi sem mutatja világosabban, mint az, hogy Jatho elítélésekor az ítélő bíróság elnöke egy személyben vádló is volt s noha elismerte a vádirat is Jatho kiválóságait, azt a buzgóságot, mit kifejtett a vallásos élet fejlesztésében és a kölni egyházközség is erélyesen állást foglalt mellette, kimondatott rá az ítélet, az állásától való megfosztás, mert mint bebizonyosodott, Istenről, Jézusról, a megváltásról szóló felfogása eltér a lutheri egyház ósdi dogmáinak tanításától.

Nem csodálkozhatunk, ha ilyen jelenségek hatása alatt attól az egyháztól, melynek főhatóságai a szabad gondolkodást inkvizitori szigorúsággal igyekeznek elfojtani, sokan valósággal megundorodnak s számosan lépnek ki belőle és lesznek felekezetenkívülivé. Ez okozza, hogy liberális oldalról hevesen támadják mai szervezetét s legerélyesebb hangon követelik az egyháznak elválásztását az államtól, mi egyetlen mód lenne a sok baj megszüntetésére.

¹ Jatho elítélésekor a Spruchkollegium egyik elnöke Dryander császári udv. főpredikátor volt.

Valóságos kis irodalom keletkezett e kérdés körül s mind szélesebb körben kezd hódítani az a gondolat, hogy éppen az egyház jövőjének érdekében szükséges különválasztása az államtól s függetlenítése mindenféle világi hatalmasságtól.

Az egyház szervezete ellen irányuló támadások között a botránkozás követi a Spruch-kollegium alkotja. Ez az alig két éves testület legnagyobb mértékben ellenkezik a protestáns szabadelvűséggel s mondhatnók azt is, hogy teljesen katolikus szellem hatja át. Célja: megakadályozni az evangélikus egyház hitéletének felforgatását modern tanokkal. Az evangélikus egyház hitélete alatt pedig érti a 16. század dogmatizmusára, mint létalapra helyezkedést. Természetes tehát, hogy ellensége az ujabbkori összehasonlító, vallástörténeti, bibliarégészeti, vallásbölcselemi eredmények hatása alatt kifejlődött teológiai felfogásnak s így üldözője minden papnak, ki modern eszméktől áthatottan nem múlt századok szellemében prédikál és tanít, hanem úgy, amint kívánja a kor szelleme s hallgatóinak lelkülete.

Már kezdetben heves támadások érték a Spruchkollegiumot s hogy nem csupán kis körnek volt ez a mozgolódása, mutatja, hogy Pfalz, Schlesswig-Holstein, Baden, Hannover papsága teljesen, az egész birodalom lelkészei közül igen sokan, az egyházi ügyek iránt érdeklődő egyetemi tanárok közül is 73 nyilatkozott a Spruchkollegium ellen, közöttük olyan tekintélyes tagja is a tudományos világnak, mint Wundt, Barth, Binding leipzigie, Rein jénai professzorok s kívülök még számos író. Hogy még sem dőlt meg a Spruchkollegium, sőt legelső ügyével, a Jathóval bizonyosságot tett arról, hogy még sok erős csapást kell rá mérni, míg összedül, oka az a protektoratus, mely mögötte áll. Erre céloz a Christliche Freiheit is, midőn Jathó elítélése után egyenesen kimondja, hogy Jathót nem annyira az egyház, mint inkább a mögötte álló államhatalom verte le.¹ Erőszakos intézkedésekkel azonban nem lehet elnémítani a papságnak szabadelvű részét. Félelem nélkül, néha valósággal merészen támadják

¹ 1911. évf. 27. sz.

a liberális papok lapjaikban, különösen a Christliche Freiheitban, Protestantenblattban az egyház korhadó épületét és szellemét s nem sokat törődnek a konsistoriumi, oberkirchenrati, stb. dorgálásokkal, fenyegetőzésekkel, mert érzik, tudják, hogy hiveiknek zöme, a nagyközönség velök van s védelmet nyújt az egyházi főhatóságok brutálításai ellen, sőt ha szükség, anyagi áldozattól sem riad vissza, mint Jatho letételekor, kinek részére rövid pár nap alatt hivei 100.000 márkánál nagyobb összeget gyűjtöttek össze.¹

Az egyház külső szerve ellen vívott harcok azonban eltörpülnek a dogmatizmusz elleni küzdelmek mellett. A pap, ha szentháromságról, szeplőtlen fogantatásról, Jézus istenségéről beszél műveltebb közönségnek, lemosolyogják, legfennebb egy-egy öreg úr vagy vén anyóka bólintgat helyeslőleg. Különösen a lutheri egyházban használt apostoli hitforma miatt van sok baj. A keresztszülőknek kereszteléskor ki kell jelenteniök, hogy hiszik a benne foglaltakat s a keresztelendőt is amaz *igazságok* hitében fogják vezetni. A korfirmációkor is szülők és érdeklődők kénytelenek végighallgatni, hogy a gyermekekkel mint tétnek fogadalmat olyan tanok, dogmák hívésére, miket felvilágosúlt, józan ésszel hinni nem lehet s miket később az a gyermek sem fog elhinni s így esküszegést kénytelen elkövetni. Hogy aztán ennek milyen következménye van vallási tekintetben, kirívóan mutatja az, hogy az 1912-ik évben a birodalmi parlamentbe választott 397 képviselő közül 69 felekezetenélküli (konfessionslos), 9 szabadgondolköző (freireligiös) volt, 2 pedig alapos okokból minden vallására vonatkozó nyilatkozatot megtagadott, tehát 80 képviselő, vagyis az összesnek egyötöde az egyházzal való szakítást és szembehelyezkedést képviselte.² Mit szóljunk a választókról, ha a választottak között is ily sokan vannak az egyház tanításaival meghasonlottak?

Azt a kényszerhelyzetet, amit az egyház hivatalos dog-

¹ Jatho azonban nem fogadta el e pénzt, hanem alapítványként elhelyeztette egy banknál azok segítésére, kik még az ő sorsára fognak jutni s általában anyagi segítségre szorulnak.

² Christl, Welt, 1912, 16. sz. Chronik,

matizmusa megteremtett, érzik a papok jól s ők munkálkodnak leginkább azon, hogy valamiképpen megszűnjék ez állapot. Az egész istentisztelet tartásának módját szeretnék megváltoztatni némelyek, liturgiát, agendát egyaránt. E kérdést már 1895-ben felvetette volt a rajna-melléki tartományi zsinaton dr. Grafe egyetemi tanár, a bonni teol. fakultás hivatalos kiküldöttje. Kijelentve, hogy nem csupán teológusoknak, hanem a világiak közül is soknak fejezi ki nézetét, követelte az istentisztelet liturgiájának megváltoztatását és az újabb, szabadelvű felfogáshoz alkalmazását, minthogy a jelen rendszer mellett szabadelvűbb keresztények nem adhatják elő vallásos nézeteiket, hanem kénytelenek a *hitvallásból* kimagyarázni. A nagy vitát előidéző tárgyhoz szólók közül *Meyer Herman* lelkész foglalt különösebb állást az istentisztelet egyszerűsítése mellett s kárhoztatta az úrvacsora kiszolgáltatásában is megnyilvánuló dogmatizmust. Vörös fonálként húzódik végig — mondotta — az úrvacsorai ágendán a Jézus halála által való elégtétel tana; Jézus halálának és szenvedéseinek külsőségei túlságosan kiemelkednek, de valláserkölesi jelentősége, valamint személyének magasztossága teljességgel nem jut kifejezésre. Emellett sok kellemetlenségnek forrása az apostoli hitforma is, mert e hitvallás tartalmát sérthetetlen szentnek kell tartani, teljes szövegében kell elfogadni és vallani a papnak az oltárnál, a keresztszülőknél a keresztelekor, konfirmálónak a konfirmációkor, mint hitők fundamentumát, nem törődve azzal, hogy az apostolikum nem foglalja magába az egész keresztény tant s a szentírás tanításaival éppen nem egyezik meg. Javaslatot terjesztettek a zsinat elé a liturgia és agenda megváltoztatására, a zsinat azonban elvetette azzal a megokolással, hogy elfogadása a német ev. egyház elleni demonstrációnak tűnnék fel s különben is az egyházi főhatóságok a javaslat által kívánt változtatásokba sohasem mennének bele.

A lángra lobbant tüzet azonban eloltani többé nem lehetett s különösen az apostolicum kiküszöbölésének kérdése ma is éles vitatkozás tárgyát alkotja s hogy milyen szívosán küzd némely pap ellene, az alább elbeszélte eset mutatja.

Az 1894-iki rendkívüli egyetemes zsinaton dr. Reuner szuperintendens¹ az agenda-bizottság nevében azt a nyilatkozatot tette, hogy a konfirmációt is azok közé az ünnepélyes alkalmak közé kell számítani, melyeknél a porosz agenda szerint elhagyható az apostoli hitforma és a Luthertől származó *Wir glauben all an einen Gott* (Hiszünk mind egy Istenben) kezdetű énekkel helyettesíthető. Erre támaszkodva Goetz dortmundi lelkész kérését nyújtott be 1911-ben a münsteri konzisztoriumhoz, engedné meg neki, hogy konfirmációkor az apostoli hitforma elmondását jelzett énekkel helyettesítse. A konzisztorium azonban 1911 nov. 3-án kelt leírátában megtagadta ezt az 1895 jun. 13-iki egyházi törvények 3. §-ára hivatkozással, mely megtiltja a konfirmációi szertartás megváltoztatását, de megengedi egy jegyzetben a konfirmációi ünnepély módosítását a helyi szokásnak megfelelően. E jegyzetre támaszkodva felebbezett Goetz 1912 márc. 12-én a berlini ev. egyházi főtanácshoz (Oberkirchenrat) s hivatalozott felebbezése megokolásában arra, hogy konfirmáláskor sok olyan ember is megyen templomba, ki máskor küszöbét soha át nem lépi. Ekkor volna alkalma a papnak az ilyen egyházközségi tag visszahódítására s az egyházzal és templommal szemben támadt előítéleteknek szétosztatására, de a növendékek kikérdezésére közvetlenül következő apostolicum leront minden elérhető eredményt s megerősíti azt az ítéletet, hogy az evangélikus egyház tagjainak gyermekeikkel együtt mégis csak alá kell vetniök magukat nagyrészt elavúlt dogmáknak, melyeket ma igaz lélekkel senki sem hihet el (...dass die Glieder der evangelischen Kirche einschliesslich ihrer Kinder sich eben doch zu beugen haben unter teils veraltete Dogmen, die man als wahrhaftiger Mensch vielfach nicht mehr glauben kann). A főtanács a felebbezést szintén visszautasította s ezt 1912 márc. 20-án kelt leírátában azzal okolta meg, hogy Goetz az idézett törvényt *félreértette*.² És így Goetz lelkésznek minden erőlködése, makacs küz-

¹ Németországban „Superintendent“ neve van az esperesnek. A püspök „Generalsuperintendent“.

² Lásd: Protestantenblatt 1912, 13—14. sz.-ú melléklete (Beilage).

delne hiábavaló volt, hogy valahogy kiküszöböljön a konfirmációi szertartásból egy olyan részt, mi sok botránkozásnak az okozója s mi az ő gondolkodásával sem egyezik meg.

Ami nem sikerült az említett papoknak, t. i. az apostoli hitforma kiküszöbölése a konfirmációi agendából, sikerült a »*Freunde der evangelischen Freiheit*« (Az evangéliumi szabadság barátai) nevű szövetségnek, melynek barmeni tagjai megnyerték az apostoli hitforma kiküszöbölése gondolatának dr. *Kautsch* drezdai ref. lelkészt, kinek hosszas utánjárásra megengedte a drezdai ref. konzistorium (Reformiertes Konsistorium zu Dresden) az ügy alapos megvizsgálása után, hogy azokat a gyermekeket, kik az illetékes barmeni lelkésztől engedélyt kapnak, apostolikum nélkül konfirmálja. Három ilyen engedély adatott ki, mire Barmenben a városi nagy csarnokban (Stadthalle) megtartották a konfirmációi ünnepélyt 1912 március 17-én. Hogy mily nagy volt az érdeklődés e konfirmációi ünnepély iránt, mutatja, hogy körülbelül 700 főnyi közönség vett részt benne. A konfirmálóknak az apostoli hitforma elmondása helyett következő három kérdésre kellett felelniök:

1. Akarjátok-e Istent, memyei atyátokat teljes szívvel keresni, hogy őt magát magatokban egyre jobban éreztétek és megtaláljátok, mind tisztábban és mélyebben megértsetek és méltóbban tiszteljétek?

2. Akartok-e Isten kegyelmében és segítségében bizva törekedni, hogy a rosszat jóval győzzétek le, hogy Isten és felebarátaitek iránt tiszta szívvel és szeretettel legyetek, mint volt Jézus Krisztus is s hogy rá, mint példaképekre és mesteretekre hűséggel tekintsetek föl?

3. Akartok-e az isteni lélek ereje által élő tagjai lenni egyházunknak (lebendige Glieder unserer kirchlichen Gemeinschaft) és már itt megnyerni az örökéletet, melyre ti is el vagytok hívva?

E kérdésekben, mint látjuk, vannak vonatkozások Istenre, Jézusra, szentlélekre, de minden háromságos célzat nélkül. Jézus az emberek példaképe és mestere (Vorbild und Meister), a szentlélek az isteni szellem ereje (Kraft

des göttlichen Geistes). *Ez többé nem trinitárizmus, hanem unitárizmus.* S ily felfogás nyilvánul meg a modernül gondolkozó összes lutheránus papság beszédeiben, írásaiban, az egyetemi katedrákon a teológiával foglalkozó professzorok előadásáiban. Harnacknak, a híres berlini teológusnak egyik legjelesebb tanítványa, *Weinel* jénai professzor mondotta egy egyetemi előadásában körülbelül a következőket: Luther követőjének lenni ma már nem azt jelenti, hogy higyjük mindazt, amit ő hitt, úgy, mint ő hitte, hanem, hogy haladjunk azon az úton, melyen ő járt, tovább, előre s midőn gondolatait tovább fűzve ráért a Jatho-ügyre is s éles szavakkal bírálta meg a Spruchkollegium eljárását, a hallgatóság valóságos kis parázs tüntetést rendezett — Jatho mellett.

A Christliche Freiheit 1911. évi 17. száma közli Jatho hitvallását, melyet hosszú időn át tanított a konfirmálóknak. Isten e hitvallás szerint a világ mindenható teremője, lélek és szeretet. Jézus Isten fia, Isten fenségességének visszaverődő fénye, Isten lényének *képmása*, az út, igazság és élet, a szőlőtőke, a jó pásztor, kit *követni*, kinek igáját felvenni tartozunk. A szentlélek pedig Istennek és Jézusnak az emberiségben működő szelleme, *igazságnak, erőnek és szeretetnek lelke*. Némi lutheri reflexió fedezhető föl e meghatározásokban, de szellemök a hivatalos felfogástól egészen eltér s vele ellenkezik. Sokkal kifejezettebben fordul az ev. egyház dogmatikája ellen a másik *»eretnek«*, Traub: »Mit hiszek én? Előttem fekszik az *ügynevezett* apostoli hitforma. A katolikus egyháznak e hitvallását teljesen visszaútasítom. Hallom, hogy beszélnek szentháromságról. Én sohasem teszem ezt. Elém tárják az ú. n. üdvtényeket (Heilstatsachen: szeplőtelen fogantatás, feltámadás, mennybemenetel). Én csak történelmi tényeket ismerek, melyeknek türelmes föl kutatására adott az értelem világossága (Geist des Verstandes). Üdvtények, minőket a teológia bizonyítgat, előttem idegenek. Fölteszik nekem is a kérdést, mint Jathonak: mit tanítasz Istenről, a kereszténységről, Jézusról, az örökéletről? -- Névre, mikor megnevezhetlenről, határra, mikor határtalanról van szó, egyáltalában nem helyezek súlyt. Leg-

szívesebben beszélek az »elméről« (Sinn), mely az élet összességét (das gesammte Leben) és az egész világot meghatározza. Ez az »elme« azonban nem személy. Amit egy »személyes Istenről« tanítanak, gondolkodásomat sohasem elégitette ki. Istenről való gondolkodásomban a teológia mindig rosszabb szolgálatot tett nekem, mint a filozófia, történelem, természettudomány és technika, melyekben az istenség csodás voltának és erejének kijelentését (Wunder und Kraft des Gottesgedankens) sokkal következetesebben és világosabban találtam meg. A kereszténység mutatja Istenhez az útat, ez út pedig a szeretet. Ebben van a kereszténységnek fontossága és becse. Jézusról kevés történelmi valóságot tudok, melyből szellemi és erkölcsi személyiségének színes, kifogástalan képét megalkothatnám. Lever némely dolog, mit róla írtak, de mint csillagsúgár sötét éjszakán ragyog át rajta annak bizonyossága, hogy az istenszeretet és felebaráti szeretet parancsa között semmi fokozati különbség nincs. Ezáltal megtalálta Jézus az útat, mely a világ legmélyebb jelentésének megértésére vezet. Azonban e bizonyosság nem taníttatott, nem vált csupa iskolatanná; Jézus *meghallt érte*. De az nem egy túlvilági Isten részére hozott áldozat volt, hanem *áldozat embertestvéreiért*. Végre az örökélet kérdése. Mint a gyermek az anyatestben levő életéből átlépik a levegőben és napfényben levő életre, éppen úgy a halál sem lehet egyéb, mint átmenet az életnek egy tökéletesen más formájába. Erkölcsi feladat, hogy az örökéletnek keresztény reménységét megszabadítsuk minden önös ballaszttól. Schleiermacherrel tartok: Örökéletről csak az kérdezzen, ki maga is halhatatlan.«¹

Traubnak e nyíltsága, őszintesége állásába került, de elmozdítása dortmundi lelkesítő állásából hivei tiltakozása ellenére csak arra volt jó, hogy annál nagyobb lángra lobbanjon az egyház szellemével való elégedetlenség tüze. Az elégedetlenség vallásos társulatok szervezésére vezetett, melyek jelentékeny szerepet játszanak minden mozgalomnál. Ilyenek a *Deutscher Protestantenverein* (Német

¹ Staatschristentum oder Volkskirche, 1—16. o.

Protestánsegyelet, célja: »a protestáns egyház megújítása korunk egyetemes kulturfejlődésével összhangban az evangéliumi szabadság szellemében), a már említett *Freunde evangelischer Freiheit* (célja szabadelvű vallásos mozgalmak propagálása), melyek egész Németországra kiterjedő szövetségeket alkotnak s kívülök még sok helyi egyesület. Kiterjesztik figyelmüket e társulatok a vallásos és egyházi mozgalmak minden ágára s ha valahol szabadelvűségért, egyéni meggyőződésük bátor kimondásáért bajba kerül egy lelkész, ők sietnek légelőször segítségére.

Ez egyesületek köréből indult ki Szászországban ez előtt néhány évvel erős mozgalom a népiskolai törvények gyökeres átdolgozására. Programmúl a vallástanítás reformálását, a felekezetiesség elvének háttérbe tolását (Beseitigung des Konfessionalitätsprinzips), az iskola és egyház különválasztását tüzték ki. A tanítóság szívvel-lélekkel csatlakozott a heves harcokat előidéző mozgalomhoz, minnek eredménye a kormány részéről egyik-másik tanító zaklatása, üldözése lett. »Legrosszabb pedig a dologban az, hogy a lakosság és tanítóság erőflen Szászországban az erószaknak ez uralmával szemben.«¹

Hogy e fontos kérdésben, t. i. a népiskolai vallás-oktatás kérdésében milyen felfogás uralkodik a német birodalom többi országaiban, arra vonatkozólag álljon itt egy kérés, melyet a porosz országgyűlés mindkét házához nyújtottak be vallási szabadgondolközók s melyet többek között 11 tekintélyes porosz pap is aláírt:

»Alólirottak alázattal és sürgősen kérjük a porosz országgyűlésnek mindkét magas házát:

a) Fogadjja el Schiffer és Hackenberg képviselő urak javaslatát, mely szerint:

Olyan gyermekek, kik egy felekezethez sem tartoznak, vagy olyan vallásúak, hogy részökre abban a népiskolában, hol tanulnak, külön nem lehet vallást tanítani, ne legyenek kényszeríthetők saját, apjuk, vagy más törvényes nevelőjük akarata ellen vallástanítási óra látogatására.

¹ Berl. Tagebl. 1912, 127. sz. Der Schulkampf in Sachsen c. cikke.

b) Hozzon oly törvényes határozatokat, melyek szerint felekezeti-külsők gyermekei részére a nép- és felsőbb iskolákban a hatósági kívánalmakat is kielégítő vallástörténelmi és erkölcsi póttanítással legyen helyettesíthető a vallásoktatás.¹

Az eddigiekből legalább vázlatosan megismerhetők azok a törekvések, melyek forrongásban tartják a német evangélikus egyházat s melyeket végezetül is e három pontba foglalhatunk: 1. az egyház különválasztása az államtól s függetlenítése állami hatóságok befolyásától; 2. megszűntetése a merev lutheránus dogmatizmusnak modern teológiai és vallásos eszmék, gondolatok szabad hirdetése és az egyházba bevitele által; 3. a vallásitanítás reformálása, dogmatikus vallásos nevelés megszüntetése a nép- és középiskolákban. Pro és kontra két tábor áll egymással szemben: haladók és maradók, vagy liberálisok és orthodoxusok (die Linken und Rechten, német nevők), kik között egy középpárt (Mittelpartei) keresi az áthidaló arany középútat.

A két irányzat összeegyeztetése azonban lehetetlennek látszik ez idő szerint, annyira inakacs ellenfélként állnak egymással szemben. Egyiknek esnie kell, másképpen nem lehet. Maguk a régi rendszer hívei is érzik a helyzet súlyosságát s ezért támadnak az államhatalom védelme alatt olyan hevesen a liberálisokra. Viszont ezek is érzik, hogy az idő megérett az aratásra és hogy nincs okuk azoktól félni, kik csak a testet ölhetik meg, a lelket pedig nem. A két ellentétes tábor lapjainak hangjából is kiérzik, hogy ki fél, ki bizik. Az orthodoxusok lapjai elárulják ideges félelmöket azzal, hogy egyik oldalon kicsinyeskedő gunyó-lódással írnak a vallásos szabadelvű mozgalmakról, melyeket úgy tüntetnek föl, mintha meg sem érdemelnék a velök való komoly törődést, más oldalon azonban már a szabadelvűek erélyes megrendszabályozását, erőszakos letörését követelik, egyebütt pedig egészen desperáltan szemlélik ama mozgalmakat. Ezzel ellentétben a liberálisok

¹ Közölve a Chr. Fr. 1912. 12. sz.-ban. Mi lett sorsa a kérdésnek, nem tudom; Németországból távozásom után nem kísérhettem figyelemmel az érdekes ügy további fejleményét.

lapjai tele vannak az erő tudatának, a biztos győzelem reményének érzetével s minden félelem nélkül mernek a bajok valódi forrására mutatni s van bátorságuk az ellenfél hibáinak legkiméletlenebb ostromozására is. Radecke kölni lelkész, az *Evangelische Gemeindenachrichten aus Köln* munkatársa lapjában az ev. egyház állapotáról, berendezéséről, hatóságainak intézkedéseiről a lehető legélesebb hangon mond kritikát s számba sem veszi a rajnavidéki kir. konzisztoriumtól, Coblenzből ezért kapott megintést, folytatja tovább bírálatait, pedig ezután már csak egy lépésnyire van a Spruchcollegium. A schleswig-holsteini egyházkerület 284 lelkésze nyilatkozatot bocsát ki, hogy bár kötelességének tartja az egyházhoz és Luther szelleméhez való ragaszkodást, kijelenti azonban, hogy az egyház továbbépítése szent kötelesség s a jelenkor tudományos kérdései elől elzárkozni nem lehet és e nyilatkozatot több lapban és folyóiratban közzé teszi. (Prot. bl. Beil. 14.). A Christl. Freiheit 1911. ápr. 23-iki száma a Spruchkollegiumot egyszerűen «egyházpolitikai pártbíró»-nak nevezi, Jatho elítélése után pedig szinte kihívó bátorsággal írja: Letiporta Jathot az egyház és a mögötte álló államhatalom, de le nem győzte (1911. évf. 27. sz.).

Mennyire más hangja van a jobboldaliak írásainak! *Schian* dr. giesseni egyetemi tanár az egyházi krízisről írva a *Deutsch-Evangelisch* c. folyóirat 1911. évi 1. számában, többek között így szól: talán csak néhány bőrében nem lévő ifjú hetyke ficánkolásáról van szó, talán — ki tudja? — közelgő fejleményeknek viharos előjeleiről is (vielleicht handelt es sich um kecke Vorstösse einiger jungen Heiszsporne, vielleicht auch — wer weiss das? — um Sturmzeichen kommender Entwicklungen), tovább pedig ilyen kijelentést teszem: «Nagy szellemi forrongás, mit az egyes ember sem nem csinál, sem nem akar, hanem ami jön, mert jönnie kell: ez a krízis lényege», tehát nem csupán «kecke Vorstösse einiger jungen Heiszsporne», mint előbb állítja.

Mindamellett szeretik a nagy közönség előtt (talán saját maguk ámítása végett is) úgy tüntetni fel a dolgot, mintha a szabadelvűek is csak azt hirdetnék, tanítanak,

mit ők -- más formában. Érdekes példája ennek *Hunzinger* kis műve: *Die religiöse Krisis der Gegenwart* és a *Deutsch-Evangelisch*ben róla megjelent bírálóat. *Hunzinger* kifejti, hogy az egyházi krízist az evangéliumi kereszténység lényege körül kifejlődött viták idézték elő az egyház tanításának és a modern teológia felfogásának szembeállításával. A reformáció bibliai Krisztushitét (biblisch-reformatorischer Christusglaube) állították ellentétbe az újprotestantizmus Jézus-vallásával (neuprotestantische Jesusreligion) s így fejlődött ki az orthodoxusok és liberálisok között a vallásos ellentét. A *Deutsch-Evangelisch* erre megjegyzi, hogy a «biblisch-reformatorische Christusglaube» és a «neuprotestantische Jesusreligion» lényegileg azonosak, mert mindkettő az embernek Istenhez való viszonyát határozza meg -- tartalmilag egyformán. Tehát orthodoxusok és liberálisok között ezek szerint csak formai ellérés volna. Hanem azért ugyanakkor a «Die Reformation»-ban *Seeberg* aláírással a következőket olvassuk: «Egyházi életünkben igen sok a teológia, igen sok az elméleti raffináltság, az apologetikai művészet, az egyházpolitika. Végtelen lelki széttagolódás, kimondhatatlanul bonyodalmas gondolat- és életformák idején az ember felkének legbensőbbjében mindig élénk vágyódás van *liszlább, áttekinthetőbb és erősebb igazságok* után».

Az 1910. augusztusban tartott egyházi konferencia tárgyalván az egyházi krízist (e nevet a jobboldaliak adták, kijelenti, hogy: «Bizonyos tekintetben *trinitárius* a baloldali teológusok tanítása is és bizonyos fokban *unitáriusabban* tanít ma a jobboldal minden teológusa, mint a 4. évszáz háromságtana» (*Deutsch-Evangelisch*, 1911, 2). És mégis, bár mindenképpen ki akarják mutatni, hogy köztük és a baloldali liberálisok között nincs semmi lényeges különbség, egyik-másik heves orthodoxus, ha lehetne, egy kanál vízbe fojtana minden szabadelvű lelkészt és laikust. Igaz, hogy jó nagy kanál kellene e célra, mert mint saját maguk beismerik, legalább a városokban a *hithűek* (*Bekanntnisstreue*) kisebbségben vannak. A *Deutsch-Evangelisch* 1911, 2. sz.-ban *Schian* erőlyesen hangoztatja, hogy leggyökeresebb orvoslási mód a vizsályt

támasztó irányok társaságának felosztatása volna (Aufhebung der Gemeinschaft der streitenden Richtungen). Nem elég szigorú neki s általában az orthodoxusoknak a három év előtt alkotott porosz «Irrelehregesetz» (lörvény téves tanhirdetés ellen), noha a liberálisok ugyancsak kárhoztatták s kárhoztatják.

A mérsékelték nem tartanák célszerűnek az ilyen erőszakos eljárást és megoldást. N. *Bonwetsch* teológiai tanár az «Allgemeine ev.-lutherische Kirchenzeitung»-ban¹ *Die Zukunft unserer Landeskirchen* (Államegyházaink jövője) címmel megjelent dolgozatában jobb megoldást ajánl. Kijelentve, hogy a jobboldaliak eszközeivel *szellemi hatalmakat* legyőzni nem lehet, mert bármily szigoruan jár el az egyház a *renitenskedőkkel* szemben, meg nem akadályozhatja, hogy nézeteiket valamiképpen kifejezzék, ajánlja az *egyház kettészakadását* oly formán, hogy az egyetemek teológiai fakultásain legyen képviselője mind az orthodoxus, mind a liberális iránynak. Közös ügyeiket a két irány hívei együtt intéznék, emellett békés versenyt támasztanának tudományban, lelkipásztori gondozásban, külső és belső misszióban. Tekintve az állapotokat, ez álláspont tulságosan ideálisnak mondható s ilyen alapon megoldani a német ev. egyház gordiusi csomóját nem lehet. Célhoz vezetőbbnek ígérkeznek az a program, mit néhány liberális és mérsékelt pap közösen dolgozott ki s bocsátott nyilvánosság elé. Ez következőkben szabja meg a legszükségesebb teendőket.²

1. Elismerése az evangélikus egyházban levő összes egyházak egyenjogúságának, melyek a történelmi evangélium vallásos alapján akarják az egyházat építeni.

2. Háttérbe tolása a dogmatikai különbségeknek a gyakorlati kereszténység közös művelése mögé.

3. Legyőzése az egyházi pártoskodás ártalmainak és a hajlammak, mely bizonyos egyházi irányzatokat politikai pártokkal azonosít.

4. Áttekinthető (übersichtlich) egyházközségek létesí-

¹ 1909, 31. 32.

² *Protestantenblatt*, 1912. Béil.: 14.

tése, melyeken belül valódi közszeretetet és életet (Gemeinschaftsgefühl und leben) lehet megvalósítani.

5. Az egyes egyházközségek részére nagyobb önállóság egyházközségi és istentiszteleti életök kialakításában az uniformizálás háttérbe szorításával.

6. Minden társadalmi osztályból férfiak és nők nagyobb fokú vonzása egyházi téren való együttműködésre.

7. Sorompóba lépés oly törvényes rendszerért, mely lehetővé teszi a kisebbségnek aránylagos érvényesülését.

8. Vallásos népnevelés állami gyámkodás nélkül.

9. Egyházi közvagyon használatánál nagyobb takarékoság. Bőséges anyagi eszközök rendelkezésre bocsátása sürgős egyházi és társadalmi feladatok megoldása végett.

Hogy azonban e program vagy ehhez hasonló alapján össze fognak-e békülni Németországban az egymással szemben álló egyházi pártok, nem tudható. Ha az orthodoxusok mögött álló állambatalmat és a liberálisok makacs elszántságát vesszük szemügyre, nyugodtan mondhatjuk: nem. A németiség műveltebb rétegeinek vallásos felfogása ellentétbe jutott az egyház hivatalos dogmatikus felfogásával, sőt a papság kebelében is szakadás állott be, e jelenségek pedig szükségszerűen vezetnek a történelem tanúsága szerint egy új reformációhoz. S ha Traub Gottfried, ama heves küzdelmek egyik nagylelkű áldozata föllette a kérdést «Mi fog történni a reformációnak 1917. évben leendő 400 éves jubileumi ünnepélyére?» mi bátran felelhetjük: Egy új vallásos reformációnak beköszöntése. Ez új reformáció pedig, mely már a küszöbön van s melynek morajlása hozzánk is elhangzik, csak unitárius szellemű lehet. Csirája, kovásza már megvan a leendő nagy német unitárius egyháznak a rheinhesseni szabadprotestánsokban, kikről dr. Gál Kelemen írt ismeretést a Ker. Magy. ezidei 1. füzetében. Befejezésül legyen szabad e «német unitáriusok» felfogásának és eddigi történetének nagyobb megvilágítására szervezeti szabályza-

tukból¹ alapelveiket s lelkészöknek egy hozzám intézett levelét közölni. Alapelveik következő 9 pontba vannak foglalva:

I. Társulatunk célja.

Társulatunk célja (der Zweck unserer Gemeinschaft) a haladó tudományos kutatással, valamint a jelenkor egész kulturfejlődésével összehangzó *igazi vallásos élet* előmozdítása.

II. Mi a vallás?

A vallás a lélek élete Istenben, vagy az ember szellemi közössége Istennel. Vallásos állapotban mind tisztább meggyőződéssé és benső bizonyossággá lesz az embernek érzete arról, hogy a világegyetemet egy *örökkévaló ész* (ewige Vernunft) rendezte el és kormányozza felbonthatatlan törvények szerint, melyet a mi értelmünk csak *mint lelket* (Geist) gondolhat. Ennek tudatára alapítjuk az ember kötelességeiről, erkölcsiéigről és felebaráti szeretetről szóló tanításokat, melyeknek *lelkismeretes követésében látjuk az igazi vallásos életnek egyetlen megbizonyítását.*

III. Mit értünk Isten alatt?

Hiszünk Istenben, ki a világmindenségben mindenütt jelenlevő örök szellem, mely határozott törvények és különös célok szerint működik, ő az erő, mely az életet teremti és megtartja, a szeretet, mely adományával minden megörvendeztet.

IV. Állásfoglalásunk Jézussal és tanításával szemben.

A názáreti Jézus szerintünk a *legnagyobb vallás-erköcsi reformátor*. Azokat az erköcsi tanításokat, melyek az újtestamentum evangéliumaiban mint tőle származók maradtak fenn, *szellemi tartalmukban és vallás-erköcsi alap gondolatukban* úgy tekintjük, mint az emberi társas élet alapját. Ezeknek az erköcsi tanításoknak belöltésére nevelni a gyermekeket s abban megtartani őket *lényeges feladata* vallásoktatásunknak, melynek *főtörekvése* kell

¹ Verfassung und Grundsätze der Religionsgemeinschaft freier Protestanten in Rheinessen gegründet im Jahre 1876. Worms 1907.

hogy legyen befolyást gyakorolni a gyermek érzületére az emberben levő *jóra vezető összes erők felébresztésével és erősítésével.*

A vallásos nevelésnek e nemes feladatával együttjár a *lélek megszabadítása mindenféle vallásos előítéllettől, vak-hittől, csodákban való hittől és babonától*, valamint bármelyik fennálló egyház dogmái csalhatatlanságának hitétől. Ezért *az értelem és ész fölvilágosítása* éppen Jézussal szemben való állásfoglalásunk kérdésében oly követelmény, melynek már az ifjúság vallásoktatásában meg kell felelni.

Jézus istenségének tanát, melyet az első keresztény századok egyházi gyűléseiben állapítottak meg s mely a katolikus egyházakban ma is érvényben van, mint a *valódi vallásos érzéssel és józan gondolkodással ellenkezől* elvetjük minden alakjában, bárminő jelentéssel vagy magyarázattal is adják elő. Éppen úgy elvetjük a *háromságiant*, mely mint az ősegyház megállapítása még ma is érvényben van az evangélikus államegyházban, valamint az *ügynevezett apostoli hitformát* is, melyet sem vallásos cselekményeknél, sem istentiszteletünkben nem használunk.

Ezek szerint Jézussal és tanításával szemben való állásfoglalásunk *határozottan szabadelvű: Jézus nem isten, nem fiu-isten, nem istenember*, mint az egyházak dogmája tanítja, hanem tisztán mint *ember* jelenik meg előttünk, még pedig *igazi ember*, aki mint minden halandó, *nem mentes tévedésektől*, azonban *vallási lángelme*, ki *megszabadít a vallási kényszertől és farizeusi képmutató igazhitűségtől*, valóban *kegyes és valóban szabad ember*, *űs az emberiség vallási hősei között.*

V. Állásfoglalásunk a bibliával szemben.

A tudomány kutatásai és eredményei szerint a bibliának minden írata tisztán emberi eredetre mutat. Ezzel a régi egyház ihletettségtana elesett, éppen úgy a biblia azonosítása is Isten szavával. A bibliai íratokban, ó- és újtestamentumban egyaránt vannak tévedések és ellentmondások is fölséges örök igazságok mellett. A biblia tanításainak és betűinek összeségében *nem* Isten szava, de

tartalmazza Isten szavát éppen úgy, mint némely más könyv is, mert minden, ami igaz, jó és szép, Isten szava.

Isten kijelentése a természetben, történelemben és az egyén személyes benső életében örök. Így végső eredményben hitünk alapja nem lehet a biblia, sem valamely emberi tekintély, ha még olyan nagy is, hanem csak Isten kijelentése *bennünk*, amint hogy ez volt az emberiség valási lángelméinek is.

VI. Az ember helyzete a világban.

Szerintünk az ember *külső levésében* a természet alkotása, tehát ugyanazoknak a törvényeknek van alávetve, melyeket a haladó tudomány biztos eredményeikből ítélve minden teremtet dologra nézve mértékadónak ismert el és fog még inkább elismerni. Az ember évezredekken vagy még nagyobb időközökön át alacsonyabb létfokról fejlődött föl és mind nagyobb tökéletességet ér el.

VII. Az emberi élet célja a világban.

Az emberi élet célját az *Isten- és önmegismerésre* és az élet minden terén való mind *nagyobb tökéletességre törekvésben* találjuk.

Ebben a törekvésben az emberiséget a tökéletességnek benne levő *vágya* (*Trieb nach Vollkommenheit*) támogatja és szüntelenül erősíti.

Itt, ebben a törekvésben van számunkra egyszersmind az emberiség *megváltásának lehetősége is minden szellemi és vallásos sötétségből*.

VIII. Az emberiség továbbfejlődésének eszközei vallásos és erkölcsi téren.

A vallásos és erkölcsi élet emelését *egyedül* az értelmi felvilágosodástól várni, tévedésnek tartjuk. Sokkal inkább az a meggyőződésünk, hogy az emberek szellemi szabadságát csak minden egyénnek a *szív műveltségére* (*Herzensbildung*, v. ö. Locke és Schneller *szívudvariasságával*) nevelésében lehet megvalósítani, mi *abban áll*, hogy az eredeti emberi természet, melynek alapja az önzés, meg kell változtatni és helyébe a *felebaráti szeretetet* s az *emberi méltóság tudatát* kell helyezni az emberi cse-

lekedetek indító rugójaúl. Mert csak azt lehet valóban szabadnak nevezni, ki magát minden gondolatában és eszelkedelésében a nevezett két rugótól vezetletti.

IX. Kísérlet a világ megmagyarázására.

A világmindenség előállításának és lényegének hittani magyarázatát adni semmiképpen sem lehet szándékunk vagy feladatunk. Ezeket a kérdéseket mint *tisztán tudományos* és ennél fogva *pusztán a tudomány eszközeivel* megoldandó kérdéseket az egyén korlátlan szabadságának és *tudományos igazságismeret* után való lörekvésének engedjük át.

Mint látható, ez alapelvekben (Grundsätze) nem csupán hittani kérdéseket ölelnek fel, hanem kiterjeszkednek egyes pedagógiai és metafizikai kérdésekre is. Általában észrevehető, hogy igyekeznek a modern tudományos felfogást is kielégítő hitrendszert alkotni s a vallást beilleszteni a mai művelt gondolkodás keretei közé. Történelükre élénk világot vet lelkészüknek, Walbaum Rudolfnak — kit a K. M. olyasói dr. Gál Kelemen közlései alapján már ismernek — egy hozzám intézett levele, mely fordításban így hangzik:

Alzey, 1913. február 6.

Kedves Hittestvér!

Nagyon köszönöm küldeményeit, melyekkel megörvendeztetett.¹ Tegnap postára adtam pár nyomtatványt, melyekből főbb vonásokban megismerheti a kívántakat.²

Ma még a következőket közlöm ismételt szives üdvözlétem mellett.

Az 1871-ik évben Hessenben a különböző evangélikus egyházközségeket, melyek részben lutheránusok, részben reformátusok, részben pedig (különösen a mi tartományunkban Rheinhessenben) egyesültek voltak, egy nagy evangélikus országos egyházban (Landeskirche) egyesítet-

¹ Az Unitárius Kis Tükör német nyelvű kiadása és levelem.

² Szervezetökre és történelmökre vonatkozó nyomtatványokat kértem.

ték. Ez olyan szervezetet kapott, melynek konfessziónális meghatározásait néhány nyakas lutheránus lelkész igen liberálisnak találta, mi azt eredményezte, hogy az országos egyház mellett az elégedetlenkedők önálló lutheránus egyházat szerveztek; ez azonban igen kicsiny maradt és 1910-ben is csak 893 lélekből állt.

Mindenekelőtt a Hessen-nagyhercegségi országos központi statisztikai hivatal kiadványainak (1911. évf.) egy közleményéből idézek: «Az országos egyházban jobboldalon beállott különválást követte Rheinhessenben egy hasonló a baloldalon is, mely egyebek között az 1875. április 23-iki törvény által elrendelt adó ellen is fordult. A szabadprotestánsok Krisztus istenségének hitét elvetik, elfogadják azonban a keresztlény hitnek új-protestáns alakját, melyet az evangélikus államegyházakban a határozottan szabadelvű irány képvisel. Egyetlenegy (nem háromegy) Istent ismernek el és hitvallásukban az unitárius néven ismert keresztlényekkel egyeznek.»

Eddig az idézet. A szabadabb irányzatú oldalon ugyan is — különösen a mi tartományunkban Hessenben — a szervezetben kikötött zsinattól frissebb, szabadabb áramlatot reméltek az egyházi ügyre vonatkozólag, mellyel törődni egyáltalában nem tartották többé a fáradságra érdemesnek. Ezt azonban nemesak hogy érezni nem lehetett, hanem az új zsinat ahelyett az egyházközségek tetemes új megterhelésével kezdette meg szerepét. A papi javak államegyházi kezelésbe mentek át. Jövedelmök egy központi egyházi pénztárba folyt be, melyből azóta az egész országos egyház egyes lelkészeit fizetik. Némely papi javadalom csekély értékűsége miatt, nevezetesen az ország szegényebb vidékein (hol több orthodox egyházközség volt), anyagi egyenlősítés végett minden egyházközségre egy általános egyházi adót vetettek ki (1876.). Ez adta meg a lökést mind szélesebb körben annak megfontolására, hogy vajjon van-e még a hivatalos uralkodó egyházzal bensőleg az embereknek elég közük arra, hogy magokat hozzá számítsák és amellet még különösebb áldozatot is hozzanak érte. Ezereknél következett be az egyház iránti lanyhaságból és közönyösségből való fölébredés. Nem lehetne-

egyszer megkísérelni egy szabad modern-protestáns egyházközösség életre hívását a meglévő eszközökkel? Éppen Rheinhessenben lépett fel különös erővel az új gondolat, de azon túl is talált követőket. Egy Majnamelléki Frankfurtban tartott választmányi gyűlésen (Delegiertenversammlung) már előterjesztették a «Szabadprotestánsok vallás-közössége tanainak és szervezelének alaponvásai»-t (Grundzüge der Lehre und Verfassung der Religionsgemeinschaft «Freie Protestanten»). Számos egyházközösség szervezkedett erre az egész tartományban. A határozottan előrehaladásnak serkentésére szolgált mindenekelőtt az egész Hessianben közismert és tekintélyes országgyűlési ősz képviselőnek és egykori papnak, Mattynak csatlakozó nyilatkozata, ki most magas életkora ellenére az új gyülekezeteket oly levékenységre indította, mely az egyháznak valóban haladására szolgált. Eleinte föltétlenül remélték, hogy lehetséges lesz papi javaknak az átvétele is az új viszonyokkal. Ezt azonban nem lehetett keresztülvinni, főleg azért, mert hitvallás-változtatás is forgott fenn. Sőt egyházközösségi templomépületnek a szabad-protestánsok által istentiszteleti célra való önhatalmú használása miatt még börtönbüntetést is adtak. A hatóságok általában oly érzékenyen érintő ellenhatást fejtettek ki a fiatal szabadegyházi mozgalommal szemben, s különösen is oly nagy volt az ellene támadás és tiltakozás, hogy mindjárt a kezdet után lömegek és később egyesek is sokan bevonták a vitorlát. A magva azonban, hála Istennek, átküzdölte magát minden bajon.

Ezután életképességünk bebizonyult s egyházi életünk minden szegénységünk és szerény állapotunk mellett is rendben foly tovább, mert sem a kormányzatban, sem a hatóságoknál ránk nézve kedvezőtlen szél többé nem fúj.

Egy *nagyobb* unitárius jövőt remél még

az ön szabad-protestáns kollégája

Walbaum.

Mint nekünk megvoltak évszázados küzdelmeink, meg kellett németországi hittestvéreinknek is ízlelni a megpróbáltatások keserűségét. De az a fátyla, mit jobbjobban a pecsétjökön levő szimbolikus női alak tart, lobogó lángjával győzelmet hirdet, az igazság és világosság győzelmét s hajnalhasadását egy szebb, jobb jövőnek, hajnalhasadását egy új vallásos reformációnak.

Báró Orbán Balázs.

(Történeti arckép.)

Írta: Szentmártoni Kálmán.

Diákkorom legelső vakációján egy nagyon kopott, szétmállásnak indult könyvet vittem haza a kollégiumból. Midőn édes anyám az agyonhasznált könyvet megpillantotta, helyeslőleg bólintott. Annál nagyobb szeretettel olvastam e viszontagságos művet s felnőve azután is sokszor lapozgattam. E kiolvasott könyv: *Orbán Balázs, Székelyföld leírása* volt. Tiszteletem és gyermekkori szeretetem a nemes szerző iránt azóta folyton nagyobbodott s örvendek a pillanatnak, melyben újra eszményi alakjával foglalkozhatom.¹

Báró Orbán Balázs a székelységnek egyik legértékesebb egyénisége. Udvarhelymegyében, Lengyelfalván 1829. február 3-án született, ősi székely családból.² Atyja br. Orbán János, anyja Knechtel Eugénia volt. Orbán Balázs iskoláit még be sem fejezhette, midőn alig tizenhétéves korában Konstantinápolyba kénytelen vonulni, ahova szülői külföldi örökségüknek átvételéért mentek.³ A családi örökségért hosszú per keletkezett, amelynek befejezését

¹ Felolvasás a jóltevők hálaünnepélyén, Székelykeresztúron, 1913. május 22-én.

² Az Orbán-család valószínűleg abból a még eddig ismeretlen törzsből származott, amely magában foglalta az Apor, Sándor, Imecs, Ugron legelőkelőbb székely családok magvát. Lásd: Sebestyén József: „A lengyelfalvi Orbán-család címere”. Genealogiai Füzetek. 1911. 1. sz. 13. l.

³ Orbán Balázs édes anyjának szülői: Knechtel János és Foresti Mária. (Görög nő.) Knechtel János Magyarországból ment Törökországba, ahol a bányaugyek főfelügyelője volt. Lásd: dr. Persián Kálmán: „A lengyelfalvi Orbán-család bárói ága”. Gen. Fűz. 1911. 2. sz. 35. l.